

અનુવાદકના મતે અનુવાદ-પ્રક્રિયા

ડૉ. ઉર્વશીકુમારી કે. ઉમરેઠીયા

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક વર્ગ-૨, ગુજરાતી વિભાગ, સરકારી વિનયન કોલેજ, શહેરા. જિ. પંચમહાલ, ઈમેલ:
urvashiumrethia07@gmail.com, મોબાઇલ-૯૭૨૫૫૨૮૯૬૬

અનુવાદકનું પહેલું લક્ષ્ય અનુવાદિત કૃતિને ભાવક સુધી ઉત્તમ રીતે પહોંચાડવાનું છે. કોઈપણ વ્યક્તિ જ્યારે સાહિત્યને પામવાની સજ્જતા મેળવી લે, ત્યારથી એ ભાવકને અન્ય દેશની સંસ્કૃતિ, સમાજ, રહેણીકરણી વિશે નવું જાણવાની ઉત્સુકતા હોય છે. ભાવક સમક્ષ કઈક પડકારજનક બાબત હોય તો એ ભાષા છે. આવા પડકારને પાર કરવાનું કાર્ય અનુવાદક કરતો હોય છે, ભલે એ કૃતિ અન્ય દેશની હોય પરંતુ એ દેશમાં જન્મેલી કૃતિને એના તમામ સંદર્ભોથી પરિચિત કરાવવાનું તથા આપણા ત્યાંની કૃતિને રજૂ કરવાની જે શૈલી છે, એનો ઉપયોગ કરી જે મૂળ કૃતિ છે એનું પણ ગૌરવ જાળવવાનું કામ અનુવાદકનું હોય છે. રમણ સોનીના અનુવાદનું એક દ્રષ્ટાંત જ આ બાબતનો સરસ પરિચય આપશે. પીટર બિક્સલની જર્મન વાર્તાઓ (નો અંગ્રેજી અનુવાદ) ગુજરાતીમાં ઉતારે છે. એમાં પહેલી વાર્તા ‘પૃથ્વી ગોળ છે’ (The Earth is Round) નો આરંભ જોઈએ.

“A man who had nothing else to do, was no longer married, no longer had any children or a job, spent his time thinking over once more all the things that he know.”

રમણ સોની આ કૃતિનો અનુવાદ ગુજરાતી લઢણમાં કર્યો છે, એની કબૂલાત પણ

એમણે કરી છે.- અને એનું કારણ એ પણ છે કે, જ્યારે આપણા મૂળ તરફ જવાનું થાય તો એ વધારે સરળ બની રહે. આ કારણથી જ એમણે ગુજરાતી લઢણમાં અનુવાદ કર્યો.

“એક ભાઈ, સાવ નવરાધૂપ. ન પરણેલા, ન છેલ્લાં છોકરાં. ન કોઈ નોકરીઘંઘો. એટલે એમનો બધો જ વખત, એ પોતે જે કઈ જાણતા હતા એ સઘળું ફરીથી વિચારી લેવામાં જ પસાર થતો.”

“અનુવાદ” માટે બહુ સાદી પરિભાષામાં કહેવાય છે, કે જે મૂળ કૃતિ છે, એનું હૂબહૂ રૂપાંતર કરવું તે. પરંતુ જે અનુવાદ પ્રક્રિયામાંથી પસાર થાય છે. એમના અનુભવો “અનુવાદ” માટે જુદી જ વિભાવના ઘડી આપે છે.

પરેશ નાયકે “ગુજરાતી, ગુજરાત અને અનુવાદ” લેખમાં નવલરામે અનુવાદક માટે જે નિયમાવલી આપી છે, એની ઝાંખી કરાવી અનુવાદકના કાર્યથી અવગત કરાવવાનું કાર્ય કર્યું છે. નવલરામના ચિત્તમાં અનુવાદ પ્રવૃત્તિ વિશે એવો ખ્યાલ છે, કે “મૂળ ગ્રંથકર્તા જેની કીર્તિથી આપણે મોહિત થઈ ગયા છીએ તે શું કહે છે તે આપણે જાણવું છે.” નવલરામના મતે અનુવાદ એવો હોવો જોઈએ કે, જે વાચકને મૂળ લેખકની સહેજ પણ ખોટ ન વર્તાવા દે. આ માટે તેઓ એ રીતે અનુવાદ કરવા સૂચવે છે કે – ‘જાણે તે ‘મૂળ ગ્રંથકર્તા’ આપણી ભાષામાં લખવા બેઠો હોત તો કેમ લખે.

નવલરામના આ જાહેરનામામાંથી આપણને સાંપડતી વિસ્તૃત નિયમાવલી આ મુજબ છે.

- અનુવાદક એ મૂળ લેખકનો પ્રતિસ્પર્ધી નથી. તેનો આજ્ઞાંકિત સેવક છે.
- અનુવાદકે વધારો-ઘટાડો કરવાનો નથી.
- અનુવાદકે પોતાના વિચારો જણાવવાના નથી.
- અનુવાદકે મૂળના આ ત્રણ તત્ત્વો અનુવાદમાં સિદ્ધ કરવાનાં છે: ગુણ, છટા, ભાષાની મીઠાશ.

નવલરામ ભાષાંતરના ત્રણ પ્રકારો પાડે છે. શબ્દાનુસારી, અર્થાનુસારી અને રસાનુસારી. આ ત્રણમાંથી એમણે રસાનુસારી ભાષાંતરને ઉત્તમ ગણે છે.

ગાંધીજી પણ નવલરામની જેમ અનુવાદ માટેના નિયમો જણાવે છે. એમનું કહેવું છે કે, ‘મૂળ પુસ્તકને ઉપજાવવું’ એને ‘સ્વભાષામાં ઉપજાવવું’ એવો આદર્શ ગાંધીજી અનુવાદ બાબતે રાખે છે, ને વધુમાં આગળ કહે છે કે, “ ભાષાંતર કરવામાં જુદી જુદી જાતનો વિવેક કરવો જોઈએ. કેટલાંક પુસ્તકોનું અક્ષરશઃ ભાષાંતર કરવું આવશ્યક ગણાય. કેટલાકનો માત્ર સાર આપી દેવો બસ ગણાય. કેટલાંક પુસ્તકનાં ભાષાંતર સ્વસમાજને સમજાય એ રીતે વેશાંતર કરીને જ આપવાં જોઈએ. કેટલાંક પુસ્તકો તે ભાષામાં ઉત્કૃષ્ટ ગણાતાં હોય છતાં, પોતાનો સમાજ અતિશય જુદા પ્રકારનો હોવાથી, તેના ભાષાંતરની સ્વભાષામાં જરૂર જ ન હોય.’

ગાંધીજીએ પરભાષી પુસ્તકને બે ભાગમાં વિભાજિત કરે છે.

૧. સ્વભાષામાં ભાષાંતર કરવા યોગ્ય પુસ્તકો.
૨. સ્વભાષામાં જેના ભાષાંતરની જરૂર જ ન હોય તેવાં પુસ્તકો.

હિમાંશી શેલતે અનુવાદ પરત્વે જણાવ્યું છે કે, અનુવાદને મૌલિક કૃતિને જે સન્માન, ગૌરવ મળે છે, એવું સન્માન ને ગૌરવ મળતા નથી. તેઓ સ્પષ્ટ કહે છે કે, અનુવાદકને થોડા અધિકારો પ્રાપ્ત થવા જોઈએ. “જેમ કે સ્ત્રોત ભાષામાં કોઈ સંકુલ ભાવ હોય, જે લક્ષ્ય ભાષામાં સંતોષકારક રીતે વ્યક્ત ન થતો હોય, તો મોકળાશથી થોડો વિસ્તાર એ કરી શકે, એમાં કાવ્ય મૂળથી વેગળું જતું રહ્યું હોવાનો ભાસ કવચિત થાય, પણ જરૂર પડે ત્યાં અનુવાદ અનુસર્જન બની શકે. આમેય મૂળ કૃતિ બીજી ભાષામાં અવતરે, ત્યારે નવી તો બનવાની જ છે. આને કારણે એવું બનવા સંભવ રહે, કે બે ભાષાથી પૂરી રીતે પરિચિત ભાવક કૃતિના અનુવાદ રૂપે થયેલા નવા અવતારને સતત મૂળ સાથે સરખાવતો રહે છે અને અનુવાદ પછી એને સાંપડેલી આગવી ઓળખને સ્વીકારી શકતો નથી.

આમ હિમાંશી શેલતે અનુવાદકના કાર્યને બિરદાવ્યું છે. અનુવાદકનું કાર્ય પણ ઘણી મહેનત માંગી લે છે. એની સામે ઘણાં પડકારો આવીને ઊભાં હોય છે, મૂળ કૃતિને અર્થસભર ભાવક સુધી પોંહચાડવાની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થાય છે, અને અંતે પરભાષી કૃતિથી ભાવકને તરબતર કરીને જ રહે છે. અનુવાદકે પહેલાં તો મૂળ કૃતિમાંથી સૂક્ષ્મતાથી પસાર થવું પડે. મૂળ કૃતિમાં આવતા

શબ્દના પર્યાય, એના વિકલ્પો શોધવા પડે. ઘણા લોકોનું માનવું છે કે, અનુવાદ એ અર્થઘટન નથી, પરંતુ, દરેક કૃતિમાંથી પસાર થતાં આપણે એક process માંથી પસાર થઈએ છીએ, અને એ અર્થઘટન જ કહેવાય. કોઈ પણ કૃતિ લો એ ભાવકે ભાવકે એના અર્થ જુદા હોય છે, એના અર્થઘટન બદલાતાં હોય છે. આ બધી શક્યતાઓને અનુવાદકે ચકાસવી પડે, ત્યારબાદ જ અનુવાદક કાવ્ય, એના સંદર્ભ, શબ્દ વિશે એ કાવ્યની પંક્તિઓ વિશે અનુકૂળ હોય એવી અભિવ્યક્તિને પસંદ કરવાની હોય છે.

હિમાંશી શેલત કહે છે કે, સારો અનુવાદ ત્યારે થાય જ્યારે મૂળ કૃતિને એ અનુવાદ કેટલો મળતો આવે છે, એ બાબતને ગૌણ બનાવી દીધી હોય અને જીવંત અનુવાદ થયો હોય, કૃત્રિમતાથી સંદંતર મુક્ત હોય, ભલે ને મૂળ કૃતિથી થોડો અલગ હોય. બીજી બાજુ અનુવાદ મૂળ કૃતિ જેવો લાગતો હોય છતાં એ અનુવાદિત કૃતિમાં નિષ્પ્રાણતા જોવા મળે, તો એ અનુવાદિત કૃતિ કોઈ કામની નથી. આજ માટે અન્ય ચિંતકોએ પણ આપ્યો છે.

‘મારી અનુવાદ પ્રક્રિયા’ લેખમાં અરુણા જાડેજા અનુવાદકના કર્તવ્યથી પરિચિત કરાવવાનું કામ કરે છે. તેઓ કહે છે કે, ‘મૂળ લેખકના શબ્દો સાથે અનુવાદક ચેડાં ન કરી શકે. અનુવાદ ભલે શબ્દસઃ નથી કરવાનો પણ મૂળ લેખકના શબ્દોની હાજરી કોઈને કોઈ રીતે અનુવાદમાં હોવી જ જોઈએ. દરેક લેખકને એનો એકેક શબ્દ કેટલો વહાલો હોય છે ! એ દરેક શબ્દનું પાછું એક વ્યક્તિત્વ એટલે શબ્દત્વ હોય

છે. લેખકનો દરેક શબ્દ એના ભાવ સાથે ઉતર્યો તો અનુવાદ આખોય મૂળ સુગંધથી તરબતર.”

વધુમાં એઓ કહે છે કે, ‘મૂળ લેખકના શબ્દોને મનપાન આપીને એને પોતાની ભાષામાં બિરાજમાન કરવાના રહે છે. આમ કરવાથી મૂળ લેખકની આંતરડી ઠર્યાનું પુષ્ટ્ય અનુવાદક પામે છે. ટૂંકમાં અરુણાબેન મૂળકૃતિને વળગી રેહવાનું સૂચન કરે છે.

‘મારી અનુવાદ-પ્રક્રિયા’ લેખમાં સુષ્મા લેલેએ કહ્યું છે કે, અનુવાદ કરતી વખતે મૂળ કૃતિના ભાવને તો ન્યાય આપવાનો જ છે પણ એની સાથે વ્યાકરણ પણ જુદું હોય, તો એનું પણ ધ્યાન રાખવાનું હોય છે. એઓ કહે છે કે, મૂળ કૃતિમાં જો કોઈ શબ્દ સ્ત્રીલિંગ છે, તો જ ભાષામાં અનુવાદ કરવાનો છે એ ભાષામાં એ શબ્દો પુલ્લિંગ હોય, તો એ બાબતનું ધ્યાન રાખી મૂળ કૃતિનો ભાવ બદલાય ના જાય એ ધ્યાન અનુવાદકે રાખવાનું હોય છે.

અનુવાદકે મૂળ કૃતિ સાથે પણ પનારો પાડવાનો હોય અને બીજી તરફ પરભાષાની કૃતિનું પોતાની ભાષામાં પુનર્નિર્માણ કરવાનું રહે. કોઈ સ્તોત્ર ભાષામાંથી અનુવાદ કરાવાનો આવે ત્યારે મૂળ ભાષા, પ્રદેશ, સાંસ્કૃતિક, સામાજિક, ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક, સાહિત્યિક સંદર્ભોની નિકટ જવાનો પ્રયાસ અનુવાદને સઘન બનાવવા ઉપયોગી થાય. અનુવાદક માટે એનું બ્રહ્માસ્ત્ર એની સર્જનશીલતા છે.

મકરંદ દવે કહે છે કે, અનુવાદમાં અતિશય વફાદારી નકામી હોય છે. જ્યારે શરીફાબેન અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતી ભાષામાં કરેલા અનુવાદ વિશે કહે છે, શબ્દ પસંદગી બાબતે થતો મુનઝારો આપણે જોઈએ છીએ.

તેઓ નિખાલસ ભાવે અનુવાદ પ્રક્રિયા માટે જે અનુભવે છે એની ચોખવટ કરે છે. મેં જ્યારે જોન વિન્ધામની વિજ્ઞાનવાર્તા ‘સર્વવાઇલ’ નો ગુજરાતી માં અનુવાદ કર્યો ત્યારે આ અનુવાદ દરમ્યાન એમણે શીર્ષક, શબ્દ બાબતે યોગ્ય પર્યાય ન મળ્યાં અને અંતે એ કૃતિનું નામ ‘સર્વાઇવલ’ જ રહેવા દીધું. એઓ જણાવે છે કે, ઈરવિન શોની વાર્તા ‘THE GIRLS IN THEIR SUMMER DRESSES’ શરીફાબેન ભારે મૂંઝવણમાં મૂકાયા, કે શીર્ષકનું નામ શું રાખવું? તેઓ આ કૃતિનું નામ “વાસંતી વસ્ત્રોમાં કન્યાઓ” એવું શીર્ષક ઘણી મથામણ પછી રાખ્યું. શરીફાબેનનું સૂચન છે કે, જ્યારે મૂળ કૃતિ કરતાં જુદું શીર્ષક હોય તો મૂળ કૃતિનું શીર્ષક મૂકવું જરૂરી છે. શરીફાબેન અનુવાદ દરમ્યાન જે મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડે છે, એ જણાવે છે કે, હેમિંગ્વેના કથાવિશ્વમાં કોઈ પાત્ર હોય તો હેમિંગ્વે એને “HE” કહીને જ ઉચ્ચારે છે. આ ‘HE’ કેટલો હંફાવે એની વાત શરીફાબેને કરી છે. હેમિંગ્વેના કૃતિવિશ્વથી આપણે પરિચિત હોઈએ, પાત્રો, એમના વર્તન વગેરેનું આકલન કરીએ, ત્યારે અનુવાદ દરમ્યાન જે પ્રશ્નો ઉઠાવે છે એની ચર્ચા શરીફાબેને કરી છે. શિકારી વિલ્સન મેકોમ્બર દંપતી વિશે વિચારે છે : ‘ if a four letter man marries a five letter woman, what number of letter would their children be.’ શરીફાબેન કહે છે, કે ‘હવે મારે લક્ષ્યભાષામાં આનો અનુવાદ કઈ રીતે કરવો? મને ગાળો નથી આવડતી એવું નથી. પણ ગુજરાતી ભાષાની એ પ્રકૃતિ નથી. આપણા પરિવેશમાં આટલી સહજતાથી મોટી ગાળો નથી બોલાતી, એટલે મેં

આ રીતે અનુવાદ કર્યો : ‘જો એક નાલાયક માણસ, બબૂચક બાઈને પરણે તો એમની પ્રજા કેવી પાકે?’

આમ શરીફાબેન અનુવાદ દરમ્યાન આવતાં જે ભાષાકીય પ્રશ્નો છે એને દ્રષ્ટાંત સહિત મૂકી આપે છે. અનુવાદ દરમ્યાન અનુવાદક લક્ષ્ય ભાષામાં શબ્દિક અર્થનો પ્રયોગ જાણીતો હોય તો એ કરી શકે છે. દા.ત. આ વાર્તામાં વિલ્સન મેકોમ્બરને શિકાર બાબતે છુપાયેલા સિંહ બાબતે સમજાવતાં કહે છે : ‘The first one in is the one that counts.’- ‘જે પહેલું આક્રમણ કરે તે જીતે એવો અર્થ થાય. પણ ગુજરાતી ભાષામાં આના માટે વધુ સારો પ્રયોગ છે’. – પહેલો ઘા રાણાનો’ આવું જ એક વાક્ય છે અહીં. વિલ્સન મેકોમ્બર વિશે વિચારે છે : ‘ Yesterday he was scared sick and today he is a ruddy fire eater.’ નું ગુજરાતી ભાષામાં શરીફાબેને જે અનુવાદ કર્યો છે એ જોઈએ. : ‘ગઈ કાલ સુધી આ ભાઈ મિયાંની મીંદડી જેવા હતા અને આજે સાહેબ વાઘ જેવા બહાદૂર બની ગયાં છે...’

શરીફાબેન સૂચન કરે છે કે, અનુવાદકને જેટલી સ્ત્રોત ભાષા આવડે તેટલી જ, બલકે તેનાથી થોડીક વધારે લક્ષ્યભાષા આવડવી જરૂરી છે. કોણ બોલે છે, કોને કહે છે એનો સૂર કેવો છે વગેરે બરાબર સમજાય પછી અનુવાદ કરી શકાય.

શરીફાબેન અનુવાદ માટે જણાવે છે કે, જો અનુવાદ કરો ત્યારે એનો મૂળ ભાવ અને મૂળ સામગ્રી જળવાઈ રહેવી જોઈએ. એમણે આ બાબતે સરસ દ્રષ્ટાંત આપી સમજાવ્યું છે. જુઓ : ડૉ આલોક ભલ્લાએ ભારત વિભાજનને વિષય

બનાવતી જુદી જુદી ભારતીય ભાષાઓમાંથી લેવાયેલી વાર્તાઓનાં અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યા છે. આ અનુવાદમાં આ અનુવાદકે મૂળ ભાવને બાદ કરી પોતાને જેમ મન ફાવે એમ કર્યું છે, જે એક અનુવાદકને બિલકુલ શોભે નહિ. વાક્યો બદલી નાખવા, શીર્ષક બદલવાં, મૂળ શીર્ષક આપવાં જ નહીં. આ બાબત એક અનુવાદકને ના શોભે. આથી હું અહીં કહેવા માંગું છું કે, આવા અનુવાદકના લીધે સારા અનુવાદ કરનારા અનુવાદકને પણ એક જ ત્રાજવાંએ તોલવામાં આવે છે.

એક ઉદાહરણ જોઈએ.

घरों मे ताले पडे थे और बहार पुलिस का पहरा था. लिहाजा केलेजे के टुकडो को सीने पर कोटो दलने के लिखे छोड दिया गया
એમ આ વાક્યનો અર્થ થાય છે, હૈયા પર માગ દળવા છોડી દિધા એવું કહી શકાય.

અનુવાદ: There were locks on their doors and policeman stood on guard outside. The Muslims felt as if salt was being rubbed into their wounds.

શરીફાબેન કહે છે કે, આવો કોઈ મૂળ અર્થ વાક્યમાં છે જ નહીં.

શરીફાબેને અનુવાદકની જવાબદારી, એને પડતી મુશ્કેલીઓ તથા એ મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પણ માર્ગ કાઢી શકાય એ ખુમારી શરીફાબેને એમના લેખમાં બતાવી છે. એમણે અનુવાદક કેવો હોવો જોઈએ એની પણ વાત એમણે એમના લેખમાં કરી છે.

આમ અનુવાદ બાબતે અનુવાદકે ઘણી કાળજી રાખવી પડે, નહી તો મૂળ કૃતિ પણ બગાડી જાય. અનુવાદકનું કાર્ય મૂળ કૃતિના

ભાવને ઉત્તમ રીતે ભાવક સુધી પોહચાડવાનું છે. આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં તો અન્ય ભાષા કરતાં સારા એવા અનુવાદ થયા છે અને એ દિશામાં કામ કરવું જોઈએ જેનાથી ભાવક પણ પરભાષી કૃતિનો આનંદ લઈ શકે.

સંદર્ભ ગ્રંથ

૧. યાયાવર –લેખક શિરીષ પંચાલ
૨. અનુવાદ-વિચાર અને અનુવાદ-પ્રક્રિયા – સંપાદક –રમણ સોની
૩. સમીપે- તંત્રી-શિરીષ પંચાલ